

מרד תוך כריעת ברך

השתקפות ההיסטוריה הלאומית בסיפורת הסובייטית בידיש
בשנים 1960–1990

1. שורשים לאומיים מעבר לגבולות ברית-המועצות
הטטרולוגיה של נתן זבארה 'גלגל החזור'

הרומן 'גלגל החזור' או הטטרולוגיה כהגדרתו של המחבר — הוא מכמה בחינות חזיון יחיד בכל הספרות הסובייטית בידיש. המחבר, נקן זבארה, נולד ב־1908 בעיירה רוהאצ'וב. הוא זכה לחינוך יהודי מסורתי והיטיב לדעת את הלשון העברית ואת מקורותיה של התרבות היהודית הדתית. לאחר שהשלים את חוק לימודיו במכון לתרבות פרולטאריה בידיש ליד האקדמיה המדעית האוקראינית בשלהי שנות ה־20, הוא הצטרף באורח פעיל אל מערכת חיי-הספרות בתחום היצירה הסובייטית בידיש. ולא עוד אלא שמעודו לא חרג מד' האמות האידיאולוגי המחמיר שאיפיינו תחום זה.

בשנים 1950–1956 נקלע זבארה לבית-הסוהר ונשלח למחנות — כמוהו כרוב עסקני תרבות יידיש בברית-המועצות באותה התקופה. אין זה מן הנמנע, שרווקא המאסר והרדיפות נגד תרבות יידיש הניעו את הסופר לשוב אל השורשים הלאומיים-מסורתיים. ועל אף הסכנה של עונש-מאסר משלים, ערך נתן זבארה במחנה-הכליאה בקולימה סדר פסח כהלכתו, וביקש להתקרב אל המסורת הלאומית ותרבותה. להלן, אחרי ששוחרר ממאסרו ואף זכה לריהביליטציה, הפך נתן זבארה, סופר יידיש מוכר בברית-המועצות, לאחד ממורי-המחותרת של הלשון העברית בקייב (Краткая Еврейская Энциклопедия, 1982, כרך 2, עמ' 515). העובדות הנ"ל יש בהן — באורח עקיף — מעין עדות על התהליך, שהביא את נתן זבארה לכתיבת מחזור הרומנים ההיסטוריים, שאין להם אח ודוגמה בכל הספרות הסובייטית בידיש בתקופה הנדונה בהם. יצירה זו התפרסמה תחילה בהמשכים — ובהפסקות — בכתב-העת 'סאָוועטיש היימלאַנד' (מולדת סובייטית) בשנים 1972–1977 (וזאבארע 1972; 1973; 1975; 1977). הפרסום עורר תגובות נלהבות מצד הקוראים. להלן פורסמו שלושה ספרים (חלקים) מתוך המחזור הזה. ב־1975 נפטר נתן זבארה באורח מפתיע. הוא לא השלים את עבודתו על הספר הרביעי של מחזור הרומנים 'גלגל החזור'. המהדורה שראתה אור ב־1979

בהוצאת 'סובְּטְסְקִי פִּיסְאָטְל' במוסקווה) כוללת גם את הפרק הראשון מתוך החלק הרביעי הבלתי גמור.

מחזור־הרומנים עבר את שבעת מדורי הגיהנום של הצנזורה הסובייטית, ואף על פי כן נשמרה בו ולא נפסלה תמצית המוטיב הלאומי. כתב־היד השלם של הרומן של זבארה 'גלגל החוזר', הכולל קטעים שלא נכללו במהדורה הסובייטית, נמצא עתה בישראל, שמור בארכיון פרטי.

הטטרולוגיה של נתן זבארה כוללת שלושה ספרים שהושלמו: 'ס'איז נאך גרויס דער טאָג' (עוד ארוך היום), 'אונטער דער הייסער זון פֿון פּראָוואַנס' (תחת השמש החמה של פרובנס) ו'איז מיטן העלן טאָג' (בעיצומו של יום בהיר). כל אחד מהוזה, למעשה, רומן שלם לעצמו. יתר על כן — הספר שלא הושלם, שמתוכו פורסם רק הפרק הראשון 'יואל און מנוחה'.

העלילה של הטטרולוגיה הבלתי גמורה מתפתחת באירופה המערבית במעבר בין המאה ה־11 וה־12 לספירה. הגיבור הראשי הוא יואל, בנו של רופא וסופר עברי ידוע מימי הביניים יוסף בן מאיר אָבן זָבָאָה'. ניתן לשער, שנתן זבארה התעניין מלכתחילה בשורשי מוצאו הספרדי, בעקבות שם המשפחה. מתוך החיפוש הסקרני צמחה יצירה, שחרגה הרבה מעבר לכרוניקה משפחתית רגילה. סיפור־המעשה מקיף כמאה דמויות — יהודים ונוצרים — מהן גם דמויות היסטוריות ממש של אנשים שאמנם היה קיו. הסופר פורש בבקיאות רבה את הרקע ההיסטורי של העלילה שעניינו מצבם של היהודים באירופה המערבית בימי הביניים, לרבות חייהם התרבותיים, עמידתם לעומת עלילות־הדם, המרות הדת ורדיפות מצד הכנסייה הקאתולית והצלבנים.

היצירה חרוזה ברוח יהודית לאומית ויחס של הערכה עמוקה ודרך־ארץ כלפי הדת היהודית, דבר שהיה חריג ביותר בספרות הסובייטית בידידיש. האמן מוצא דווקא בדת את יסוד הקיום היהודי הלאומי ומקורו.

לשווא יבקש הקורא למצוא במחזור־הרומנים 'גלגל החוזר' את 'השתקפות מלחמת־המעמדות והאחוזה בין העמים', שהיתה אופיינית בכל תימאטיקה היסטורית בספרות הסובייטית. תופעה יוצאת דופן זו לא חמקה כמובן, מתשומת־ליבה של הביקורת. ואמנם — חרף ההדים הנלהבים למחזור־הרומנים ההיסטורי של נתן זבארה, שהגיעו מכל עבר, מצא לנכון מבקר הספרות משה פֿלֶנְקִי להעיר במאמרו 'אודות הרומן של נתן זבארה "גלגל החוזר"', שפורסם בהקדמה למהדורה שיצאה לאור, כפי שצוין לעיל, לאחר מותו של המחבר, את הדברים הבאים:

"אחד מגדולי המשוררים היהודים בימי הביניים, יהודה הלוי (1080 בערך — 1145), שגיבור הרומן יואל ממש מאוהב בו, היה סבור, שתורת אריסטו עשויה לחתור תחת עיקרי היהדות. בספרו הפילוסופי 'ספר הכוזרי' הוא מגן על הדת היהודית ושולל את ערכה של הפילוסופיה היוונית העתיקה. הוא סבור, שאסור לבקר את היהדות, מפני שהיא תמצית קיומנו ותודעתנו" (זאבֶּאָרַע 1979: 11).

מאחר שהדברים נכתבו אחרי ימי סטאלין, יכול היה אולי פֿלֶנְקִי להרשות לעצמו יותר ממידת חירות היצירה. אלא שהוא מדגיש, בין היתר, הדגשה שונה, לאמור: "נתן זבארה הבין, שככל שעמוקים יותר שורשי העבר, עשוי ההווה להיות עשיר

יותר. לא לחינם מתאר הסופר את אחד מאבותיו בטמפרמנט עז של יצירתיות געלה, עד כי אין הוא יכול כלל להימנע מאידיאליזציה".

לפני מספר עשרות שנים היו דנים בברית-המועצות 'אידיאליזציה' מעין זו כחטא ראוי לעונש. אך גם לשונו של המחבר, העשירה והשזורה במלים עבריות, עד כי נדמה שזו לשון למדנים ממש, גם לשון מעין זו היתה בשעתה נרגמת בקצף ונידונה כעבירה. מן הראוי לציין, שבניגוד למקובל במסורת הכתיב הסובייטי בידיש, עולות ברומנים של זבארה מלים עבריות אחדות לא פעם דווקא לא בנוסח הפונטי, אלא בכתיב העברי המסורתי. כותרת הפרק השני של הרומן בספר הראשון, למשל, רשומה בפירוש במלים 'יהי ערב ויהי בוקר יום אחד'.

אין כלל ספק, שמעשה האמנות הגדול של נתן זבארה ובקיאותו היו הופכים את יצירתו האחרונה לפופולארית מאוד בקרב חוגים רחבים של קוראים יהודים בברית-המועצות, אילו היו מתרגמים אותה לרוסית. הספר היה מצטרף אל המספר המצומצם של רומנים היסטוריים, שמוקדיהם נעים סביב נושאים יהודיים, ולקוראי הרוסית בברית-המועצות היתה גישה כלשהי אליהם. אל הכתבים מן הסוג הזה, שפורסמו באורח חוקי, היו שייכים אך ורק הרומנים של ליאון פויכטוואנגר (1884-1958), שתורגמו מגרמנית. הכוונה לטרילוגיה אודות יוסף בן מתתיהו (מלחמת היהודים 1932-1941), 'היהודיה מטולדו' ו'היהודי זיס'. בין היצירות הבלתי לגאליות שהפצתן היתה מוגבלת יש למנות בראש וראשונה את הרומן של הווארד פאסט 'אחי גיבורי התהילה' (1953, עברית: רות ליבניג, ספרית פועלים), שתורגם מאנגלית לרוסית. רומן זה הופיע באמצעות ה'סאָמיזדאַט', מועתק במכונת כתיבה (ראה: ההקדמה למהדורה שהופיעה בישראל, בתרגומו הרוסי של גיאורגי בס, ירושלים 1975, עמ' x). אל הרשימה הקצרה של הרומנים ההיסטוריים, שהתמקדו בנושאים יהודיים, אפשר עוד להוסיף את המהדורות הישנות של הספר 'שמשון' מאת ז'בוטינסקי שנכתב במקורו ברוסית (וכותרתו: Самсон-назореѣ) ב-1926 ויצא לאור מחוץ לגבולותיה של ברית-המועצות (תורגם לעברית בידי ברוך קרופניק ויצא לאור בתל-אביב, ת"ש).

הטטרולוגיה של נתן זבארה 'גלגל החוזר' מעודה לא הופיעה ברוסיה, אף כי מלאכת התרגום מלשון ללשון, לרבות כתיביהם של מחברים יהודים, היתה נפוצה מאוד בברית-המועצות. אפשר שהיתה זו הוראה בכוונת המכוונים, מתוך מגמה מפורשת לצמצם את השפעתו בחוגים רחבים של קוראים יהודים, ובעיקר בני הדור הצעיר, שכבר לא שלטו בידיש.

2. נושאי ההשכלה בבחינת מוצא

אירמה דְרִיקר וְבֵר הַלְפֶרֶן

מקום מיוחד תופסות בספרות הסובייטית בידיש יצירות בפרוזה, שניתן לראותן כאחוזות ב'נושאי ההשכלה': מדובר כאן ברומנים היסטוריים ובסיפורים ארוכים, הדנים בעבר הקרוב יחסית של יהדות מזרח-אירופה. בעיקר מדובר באירועים בשלהי המאה ה-18 ובמאה ה-19. יצירות אלו שונות ביסודן הן מן הרומנים

שהוקדשו לעבר ההיסטורי הרחוק של עם ישראל, אך גם מן הכתבים המתארים את אירועי מלחמת האזרחים, 'הבניה הסוציאליסטית' בברית-המועצות ואת פרטי מלחמת העולם השנייה.

במקרה הראשון היה המתבר צריך לעמוד על הפרובלמטיקה והזיקה ההיסטורית בין העם היהודי ומולדתו הקדומה, ואף היה נאלץ להודות בלית ברירה, שתפקיד מרכזי בקיום היהודי הלאומי מילאה הדת היהודית. אילו היה עולה על משעול זה, הוא היה מסתכן להיות נאשם בהפצת הלך-רוח ציוני וקלריקאלי. במקרה השני הוא היה נאלץ לדבוק בקפדנות בקווי המסגרת של הדרישות האידיאולוגיות בברית-המועצות, ולתאר לא את תולדות העם היהודי בתקופה הנרונה ביצירתו, אלא את ההיסטוריה הכללית של ברית-המועצות בעזרת דגמים טיפוסיים מן המגזר היהודי הלאומי.

היצירות, שהוקדשו לנושאי 'ההשכלה', תפסו במידה מסוימת את מרחב הביניים בין שני הטיפוסים של יצירות שנזכרו לעיל. עלילותיהן התפתחו בתחומיה של האימפריה הרוסית, הדמויות העיקריות היו בדרך כלל עסקני תרבות ידועים, שצוינו בברית-המועצות כמתקדמים, מפני המאבק שהם ניהלו נגד שליטתה של המסורת הדתית, ולפעמים גם בעקבות פעילותם המדינית.

בתקופה הנסקרת כאן נכתבו בברית-המועצות מספר יצירות פרוזה בנושאי 'ההשכלה'. הבולטת ביניהן היא הרומן 'מיכאל יוסף גוזיקוב' מאת אירמה (ירמיהו?) דרוקר (1906-1982). רומן זה הוקדש לגורלו של המוזיקאי-הווירטואוז מן המאה הקודמת מיכאל יוסף גוזיקוב². זו הייתה יצירתו הגדולה האחרונה של המספר היהודי הסובייטי המפורסם. רומן זה הופיע בדמות ספר שנים אחדות אחרי מותו של המחבר, בהוצאת 'סובייטסקי פיסאטל'. בעקבות הערכה מוטעית, הוצא הספר מתכנית בית-ההוצאה, אף כי סָרְרו כבר היה מוכן ומזומן להדפסה. מכל מקום ניתן לציין, שבקובץ מאמרי הביקורת הספרותיים של מבקר הספרות משה בֶּלְגֶנְקִי 'ליטערארישע פּאָרטֶרעטן' (דיוקנאות ספרותיים, 1989), בו הוא דן ביצירות המרכזיות של הפרוזה הסובייטית בידיש, לרבות היצירות בלשון הרוסית הנוגעות לנושאים יהודיים, אין אפילו זכר לרומן 'מיכאל יוסף גוזיקוב' או ליצירתו של אירמה דרוקר בכלל.

אפשר ששורת ההגיון מחייבת לשער, שעיקרה של הביקורת היה מופנה דווקא לא כלפי הרומן עצמו, אלא כלפי מחזור המסות 'געזען און געהערט' (נראה ונשמע), שנספח אל אותו הספר.

הסופר עצמו נולד בעיירה צ'רנוביל, שנתפרסמה בעולם מפני האסון שקרה במתקן הגרעיני במקום. אך בעבר הייתה צ'רנוביל מרכז של חצר חסידית. ואמנם פתח אירמה דרוקר את מחזור מסותיו במסה 'צ'רנוביל', המביאה את הקורא במישרין כמעט אל ד' אמותיה של היהדות המסורתית במזרח אירופה. ואמנם שורת אווירה של נוסטלגיה לאורכו של כל מחזור המסות כלפי העבר הדתי-מסורתי, והטקסט בידיש משובץ הרבה פסוקים בעברית. במסת ביקורת מסכמת לספרו האחרון של אירמה דרוקר ציינו אהרן ורגיליס ונטע לוריא לאמור: "דורות של סופרים יהודים סובייטים ואף קוראים ידוע ידעו, שאירמה דרוקר הוא

תלמיד־חכם, בקי ומלומד..." (דרוקער 1939: 346). ודווקא. במחזור הזה באו תכונותיו הנ"ל של דרוקר לידי ביטוי בולט. מן הראוי להוסיף, שאירמיה דרוקר חיבר עוד ספר אחד בעל ערך משלו, שניתן לצרף אותו אל מעגל הנושאים אודות ספרות ה'השכלה'. הכוונה לסיפור הגדול והדוקומנטארי 'דער זידע מענדעלע' (הסבא מנדלי), שגיבורו הוא כמוֹבן מנדלי מוכר־ספרים. ספר זה פורסם בווארשה ב־1964.

* * *

סיפורים היסטוריים ארוכים בתחומה של התימאטיקה אודות ה'השכלה' כלולים בקובץ של גר הלפרן 'חשבון הנפש', שראה אור במוסקבה ב־1984. הסיפור הראשון, הנקרא 'דער איליער' הוקדש לדמותו של ר' מנשה מאיליה, המכונה ב'תפורת' (תקכ"ז-תקצ"א/1767-1831), שחי רוב ימיו בסמורגון ובאיליה שבפלך וילנה. היה מלומד גדול שנרחה מפני דעותיו. הוא מת שבע־רוגו ונחשב עתה כאחד מחלוצי תנועת ההשכלה ברוסיה, שלחם על דעותיו בסביבה עוינת. במרכזו של הסיפור השני 'חשבון הנפש' (שזו גם הכותרת של הקובץ כולו), עולה דמותו של המשורר המפורסם והמשכיל יהודה לייב גורדון (יל"ג, 1830-1892). כשיר הלל ל'השכלה' נשמע הסיפור השלישי 'משה לייב'. המבקר משה בלנקי מדיגש בהערכה שלו את הקו הסוציאלי, האנטי־קלריקאלי בסיפוריו ההיסטוריים של גר הלפרן. וכך הוא מאפיין את הסיפור 'משה לייב': "הסופר מתאר את תהליך השחרור מן הסביבה, בה שולטים חשוכי דעת ובורים". סיפוריו ההיסטוריים של גר הלפרן משובצים בדברים־בשם־אומרים בעברית, השאולים מן המקורות הדתיים וגם משירת ההשכלה. מן הראוי לציין, שבכתב המבוא של המחבר (או העורך) לא הודגשו כראוי הז'אנר והנושאים של הסיפורים ההיסטוריים, אף כי הם מהווים כמתצית מכל כתיבי הקובץ. הדברים הרשומים (ברוסית) עיקרם ניתן לנסח בזו הלשון: "ההווה והעבר הם המרכיבים העיקריים של הזמן, המעצבים את אופיו של האדם החדש. גר הלפרן מגלה את קווי־ההיכר של האופי הזה ומשכנע את הקורא בדבר ההתפתחות העקבית של האישיות בתנאי המציאות הסוציאליסטית". עד כאן.

3. הכוזרים כסמל הגאווה היהודית הרומן הבלתי גמור של רומן שוחט

עם נסיון מעניין ביותר להעלות יצירה, שתהיה בעת ובעונה אחת גם ספוגה ברוח יהודית־לאומית, וגם מעוצבת באורח מותח כסיפור הרפתקאות — קם להתמודד הסופר הדו־לשוני רומן שוחט, איש בירוֹביג'אן מן הדור הבינוני. הסופר, יליד 1931, גדל במושבה היהודית הוותיקה יפנגאר (יפה הנהר) באוקראינה. זמן מה הוא עבד כטראקטוריסט באחד מן המשקים הקולקטיביים במחוז האוטונומי היהודי. להלן הוא הפך עיתונאי ביומוֹן 'בירֶאָבִידזשאַנער שטערנ' (כוכב בירוֹבידז'אן) והצטרף לאגודת הסופרים. יצירתו — רומנים וסיפורים ברוסית

ורשימות וסקירות בידיש — היתה מוקדשת בעיקר לנושאי הייצור החקלאי. אף על פי, שגם ביצירות הרוסיות שלו ניתן להיתקל בדמויות של יהודים, הרי הן לחלוטין נעדרות כל ביטוי יהודי-לאומי מובהק. הן משתלבות יפה במסגרת הקונצפציה הסובייטית הרשמית אודות השאלה הלאומית ופתרונה. רק ידידי הקרובים ידוע ידעו, שבמשך עשר שנים — החל מ־1980 בערך — עבד הסופר הזה על רומן היסטורי חדור ברוח יהודית-לאומית. שם הרומן 'הכוזרים'.

את הספר כתב שוחט ברוסית וטמן את הכתוב במגירה, ללא כל תקווה להוציאו לאור. ורק ב־1990, לאחר שאדי 'הפֶרְסְטְרוֹיִקָה' (הבניין מחדש) של מיכאל גורבאצ'וב הגיעו עד למזרח הרחוק, אל המתווה היהודי האוטונומי בבירוביג'אן, החליט הסופר לפרסם קטעים מן הרומן, שהיה שמור עימו בכתובים כדי לפתוח אשנב לקוראים אל הפן המיוחד-במינו — בתנאים ששררו — של יצירתו. את הקטעים האלה תרגם המחבר כמו ידידי לידיש. אפשר מתוך הנחה, שלא היה לו שום סיכוי לפרסם יצירה מעין זו ברוסית. ב־17 במרץ 1990 התפרסם, איפוא, בעיתון 'ביראָבידזשאַנער שטערנ' קטע מן הרומן 'הכוזרים'.

הפרסום נפתח עם מבוא 'מאת המחבר'. במבוא שלו הגדיר שוחט את תכליתה העיקרית של יצירתו, וזו לשונו: " — התפקיד העיקרי, אליו שאפתי, הוא בהצגת אותו פרקיזמן בתולדות הכוזרים (כמובן, כאופן בו הדבר נראה בעיני). אשר בו קיבל הנסיך בולאן את הדת היהודית" (שויכעט 1990: 4).

הגיבור הראשי של הרומן הוא, איפוא, הנסיך האגדתי למחצה בולאן שליט מדינת הכוזרים, שגמר בליבו להתגייר והפך בזה למייסדה של שושלת מלכים כוזרים יהודים.

לאחר הפסקה ניכרת, ב־1 ביולי 1990 התפרסם קטע נוסף מתוך הרומן 'הכוזרים', אף הובטח לפרסם קטעים נוספים בהמשכים. אלא שלא היה המשך לפרסום זה. מקץ חודשים אחדים הפך העיתון 'ביראָבידזשאַנער שטערנ' לעיתון דו־לשוני (יידיש-רוסית), אך הסופר לא חזר אל יצירתו זו, אף כי היה כותב לא פעם בעיתון זה, ואפילו היה פורמאלית חבר המערכת. בסך הכול הופיעו — מלבד המבוא — שני קטעים קצרים מן הפרק הראשון והפתיחה לפרק ארבעה-עשר. הפרסום מסתיים באורח מוזר, הוא נקטע באמצעו של משפט. יש לשער, שהמשכו של משפט זה אמנם תורגם לידיש.

רומן שוחט נפטר ב־1993. ספרו ההיסטורי לא הושלם, וכתב היד נמצא בבירוביג'אן בידי אלמנתו.

על סמך הקטעים שראו אור בידיש, וגם מתוך התגובות של תושבי בירוביג'אן לשעבר, שקראו את כתב־היד הרוסי של הרומן 'הכוזרים', ניתן לקבוע, שהספר נכתב בלשון רהוטה והוא כובש את הקורא בקריאתו. מעניינת העובדה, שהסופר מגלה אהדה לכוזרים ובמידה מסוימת אפילו מזדהה איתם, בראותו במעשי הגבורה של לוחמי כוזר אחיזה לגאוה יהודית. יתר על כן, באהדתו הגלויה לכוזרים מתייצב רומן שוחט נגד הרוסים, באשר בתודעה הלאומית הרוסית עולים הכוזרים כאויבים בנפש, והרס ממלכת הכוזרים על-ידי הנסיך הרוסי סוויאטוסלאב הוא פרק חשוב בהיסטוריה הרוסית. הרוסים ברובם מכירים את השם 'כוזרים'

Хазары) מתוך שירו של אלכסנדר פושקין 'השיר אודות הרוואה אולג'. שיר זה פותח במלים הבאות:

"Как ныне собирается вещий Олег
Отмстить неразумным хазарам.
Их села и нивы за буйный набег
Обрек он мечам и пожарам".

ובעברית:

כְּאִשֶׁר זֶה אוֹלֵג הָרוּוָה הַתְּנַעֵשׁ,
קָם לְנִקּוּם לְחֹסֶל בּוֹזְרִים נְבָעִרִים;
הוא שִׁפְטָם אֶז בְּהֶרֶס, בְּחָרֵב וְאֵשׁ,
כִּי פָשְׁטוּ עַל שְׂדוֹת וּבְפָרִים.³

ולא מקרה הוא כנראה, ששלום-עליכם שם רווקא את המלים האלו בפיו של תלמיד הגימנסיה היהודי סיומקָה — אחר מגיבורי המחזה שלו 'קשה להיות יהודי', מתוך כוונה להטעים את הרושם הטראגי-קומי של העלילה (שלום-עליכם 1944, כרך 4: 27, 34; תשכ"ב: כא, בט).

אין ספק ששורות שירו של פושקין היו ידועות היטב לסופר רומן שוחט. הוא גם הבין, שההזדהות עם הכוזרים עלולה להיתפס כעין קריאה מוסווית נגד הלאומנות הרוסית. מצד שני, עצם העובדה, שממלכת הכוזרים התקיימה בשטח שהפך להלן לברית-המועצות, היתה יכולה לשמש מעין אחיזה לקיום קדמוני יהודי בתחום הרוסי או הסובייטי, ללא כל צורך לפנות במישרין אל השורשים של יהודי רוסיה בארץ-ישראל, דבר המציג אותם כ'לא-מכאן' או 'זרים' ופותח פתח להאשמתם ב'ציונות'.

באופן זה הפך ספרו של רומן שוחט, מכוח עצם התימאטיקה שלו, לתופעה ייחודית מיליטאנטית של התודעה הלאומית העצמית של היהודי, שמצאה את משענתה בהיסטוריה הרוסית בימי-הביניים.

אך ברור, שהסופר מבירוביג'אן, שחי במרחק רב מן המרכזים המדעיים הגדולים בברית-המועצות, והיה בעצם מנותק מן החומר ההיסטורי שהצטבר במרוצת השנים, לא היה לאל ידו גם לנתח את העובדות באורח יסודי ומעמיק. אפילו את שם העם 'כוזרים' הוא רשם לפי הכתיב הפונטי המקובל 'קויזרימ', שם שאיש לא הגה אותו באורח זה. אך יש גם בטעות הזאת רמז, שהסופר ביקש להישען על מקורות עבריים ולא על המקובל ברוסית 'כאזארים'.

הגבלת גישתו של המחבר אל אינפורמציה מדעית אמיתית אודות הכוזרים, וכן גם אל הספרות היהודית הרתית, הביאה אותו אל שורה של אי דיוקים. בין היתר טוען המחבר בהקדמתו — וזה בדרך כלל נכון — שהכוזרים הם דוגמה יחידה בתולדות ישראל, שעם זר מקבל על עצמו את הדת היהודית. אך אפשר שמן הראוי להזכיר בהקשר הזה את הלני המלכה ואת מלכות תְּדִיב⁴. הוא מעלה, בין היתר, את הטענה, שהרבנים היהודים התייחסו באורח עוין להתייחדות הכוזרים. זה עשוי להעיד, שהוא לא הכיר את 'ספר הכוזרי' של ר' יהודה הלוי, שלא פעם היו

מפרסמים כנספח אליו את חליפת המכתבים בין ר' חסדאי אבן שפרוט (910-970) לבין יוסף, מלך הכוזרים (ריה"ל תשכ"ט).

המחבר מזכיר בין היתר, שאחרי מן הרבנים התייחסו מתוך חשדנות אל הגרים. הם הדביקו לגרים את הכינוי 'צרעת'. אפשר שכוונתו לדברי אחד מאמוראי ארץ ישראל ר' חלבו: "קשים גרים לישראל כספחת, דכתיב 'וְנִלְוָה הַגֵּר עֲלֵיהֶם וְנִסְפְּחוּ עַל בֵּית־יַעֲקֹב" (ישעיהו יד 1) (יבמות מז ע"ב). אבל המסכת בתלמוד, כידוע, נוסחה זמן רב לפני שהכוזרים התגיירו. ואשר למלה 'צרעת' — ניתן לשער, ששוחט מצא ביטוי זה באחד מכתבי־הפלסטר האנטי־דתיים, והוא גם חוזר על התיאוריה המסולפת, שהיתה רווחת בספרות המדע הפופולארי בברית־המועצות, שמוצאם הישיר של הקראים באירופה המזרחית הוא מן הכוזרים⁵. תיאוריה זו התעלמה מן העובדה, שהקראים לא קלטו עקרונית גרים. בכל זאת היא נפוצה גם בפרסומים מסוימים במערב⁶. לקראים קורא המחבר 'קרָאִים' (Kroim), דבר המעיד, שהוא אמנם ביקש להיאחזו במקור עברי, אך לא היה בדיוק מודע לקרי שלו.

לכאורה נראה, כאילו יש כאן הגשמה של הפתגם האומר 'אם רבונו של עולם מבקש להעניש בור ועם־הארץ, הוא שם בפיו מלה בלשון־הקודש'. אך במקרה דנן יש להכיר בעובדה, שרומן שוחט, חניך בית־ספר סובייטי בידיש, שלא לימדו בו כלל עברית, קל וחומר — תומש עם רש"י או אף היסטוריה יהודית, עשה בכתיבתו צעד נועז מתוך מגמה לשוב אל שורשי הלאומיים הנכונים. מכאן — שהטעויות ואי הדיקים, שנבעו מתוך הקשיים האובייקטיביים, אין בהם כדי לבטל ולמחוק את העניין הרב שהרומן 'הכוזרים' מעורר מבחינה אמנותית ומבחינת תולדות הספרות בידיש.

* * *

בסיומה של סקירה זו מן הראוי להזכיר, שעל אף השאיפה — שנתפסה כאפיקורסית בנסיבות החיים בברית־המועצות — לתת ביטוי לרוח הלאומית היהודית באמצעות עיצובם של פרקים מתוך תולדותינו, היו כל הסופרים אחוזים במלתעות של הצנזורה המחמירה כל אימת שביקשו לפרסם את יצירותיהם באורח גלוי ולגאלי. וצנזורה זו הגבילה את חירות היצירה עוד בשלב בו המלים לא נכתבו עדיין שחור על גבי לבן, או כפי שאמר זאת הסופר העברי הסובייטי במחתרת, צבי פרייגרזון: "חוששים האנשים לבל יבולע להם ולבניהם ולבני־בניהם, לקרוביהם ולקרובי־קרוביהם. — — — חס וחלילה, לסטות מן הקו הישר" (פרייגרזון: 276).

הערות

1 יוסף בן מאיר אבן־זבארה נולד בברצלונה בשנת 1140 בערך, וישב בעיר מולדתו ושימש בה כרופא מכוּבד. בסוף המאה ה־12 התפרסם חיבורו 'ספר שעשועים'. זהו אחד הנסיונות הראשונים לכתוב רומן בעברית בשיטת המקאמה. וכך מציין חיים שירמן את הערכתו הכללית על 'ספר שעשועים': "זבארה נוהג ביהדות כבוד וחיבה גדולה — — ואף על פי כן נראה שהדת לא היתה תמיד ראש מעייניו של המשורר. באופיו החילוני משמש לנו

- ספר שעשועים' ערות מאלפת להלן רוחם של רבים ממשכילי ישראל בדורו של הרמב"ם". השירה העברית בספר ובפרובנס, כרך שני, 1956, עמ' 11. וכן עיי' יהודית דישון 1985: ספר שעשועים ליוסף בן מאיר אבן-זבארה, ירושלים; וכן: עירית המאירי תשנ"ז: 'על "ספר שעשועים" ליוסף בן מאיר זבארה' מחקרי ירושלים לספרות עברית טז, 35-58, ירושלים.
- 2 מיכאל יוסף גוזיקוב (1802-1837) היה נגן קסילופון יהודי-פולני. הוא התפרסם כנגן וירטואוז והופעותיו בכל רחבי אירופה עוררו תמיד התלהבות והערצה. הוא היה משמיע באורח מקורי עיבודים ליצירות ידועות וגם פרקי נגינה מיצירתו שלו.
- 3 בספר 'מבחר שירים ליריים' מאת אלכסנדר פושקין, תרגום יעקב ז'ק (תל-אביב, תשכ"ז), בעמ' 37 נתפרסם תרגום שונה של השורות הנ"ל לאמור: 'זֶה־הִי כִּי יָצָא הַסֵּיף לְהָשִׁיב / נָקָם לַפְּוֹרִי קְלִי־הַדָּעַת, / בָּאֵשׁ וּבְחָרֶב אָרְצוּ לְהַחְרִיב / בְּגִמּוּל פְּלִישְׁתוֹ הַנְּפִשֶׁת'.
- 4 הלני המלכה של חריב (אדיאבנה, מלכות ששכנה על גדת החידקל העליון ובירתה ארבל) התגיירה יחד עם בנה איזאטס (שלט בין 36-60), בערך בשנת 30 לספירה. איזאטס שלח את בניו לירושלים ללמוד תורה וגם את הלשון העברית. להלן הם גם נטלו חלק פעיל במרד הגדול נגד הרומאים (70 לספירה). המלכה הלני בילתה את שארית ימיה בארמון שבנתה לעצמה בירושלים. היא סייעה רבות ליהודי ירושלים בימי הרעב בשנת 45. היא שיגרה אנשים לקנות תבואה באלכסנדריה ומטען של דבלים בקפריסין. עצמותיה נטמנו במערת קבורה מפוארת, בחלק הצפוני של העיר ('קברי מלכים'). אין, כמובן, שום אפשרות לגזור גזירה שווה בין גיור קדום זה לבין גיורם של הכהנים מפני השוני בניסיבות ובריחוק של כ־1000 שנים.
- 5 השווה, למשל: המבוא של נ. א. באַסקאַקוב אל המילון Słownik Karaimsko-Rossyisko-Polski שראה אור במוסקבה ב־1974.
- 6 ראה למשל: S. Szyszman 1957: 'Karaer in Ost Mitteleuropa', *Zeitschrift für Ostforschung*, Heft I, S. 24.

מראי מקום

- דרוקער אירמע 1939: שלום-עליכם, קעוו.
- - 1964: דער זיידע מענרעלע, וואַרשע.
- זאַבאַרע נאַטאַן 1972: 'ס'איז נאָך גרויס דער טאָג' (ראַמאַן), סאַוועטיש היימלאַנד 9 (127-179); 10 (44-101).
- - 1973: "אונטער דער הייסער זון פֿון פּראָוואַנס", סאַוועטיש היימלאַנד 9 (12-69); 10 (7-63).
- - 1975: 'אינמיטן העלן באַטאָג', סאַוועטיש היימלאַנד 1 (11-51); 2 (3-46); 3 (7-39).
- - 1977: 'אינמיטן העלן באַטאָג', סאַוועטיש היימלאַנד 7 (77-106).
- רבי יהודה הלוי תשכ"ט: הכוזבי והנלווה אליו, הכוזבי המפורש מאת הרב מרדכי גניז, בני-ברק.
- - תשל"ג: ספר הכוזבי, תרגום מן המקור הערבי יהודה אבן שמואל.
- שלום עליכם 1944: 'שווער צו זמן אַ ייד', אַלע ווערק 4, 'פֿאַרווערטס' אויסגאַבע, ניו-יאָרק.
- - תשכ"ב: מחזות, כתבי שלום-עליכם, כרך 12, תרגום י. ד. ברקוביץ, תל-אביב.